

Katarzyna Hewner

Dziewiętnastowieczna restauracja kolegiaty w Kruszwicy

Ochrona Zabytków 51/3 (202), 258-265

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DZIEWIĘTNASTOWIECZNA RESTAURACJA KOLEGIATY W KRUSZWICY

Kościół kolegiacki pw. śś. Piotra i Pawła oraz Narodzenia NMP w Kruszwicy jest bazyliką trójnawową, filarową, z transeptem, zbudowaną z ciosów granitowych i piaskowców. Prezbiterium zamknięte absydą, flankowane jest wydłużonymi aneksami pastoforialnymi i poprzedzone transeptem z wschodnimi absydami oraz trójprzęsłowym korpusem nawowym, zakończonym późnogotycką wieżą z 1 poł. XVI w., zbudowaną z cegły w wątku gotyckim z wtórnym użyciem ciosów romańskich i romańskiej kolumnienki

1. Kolegiata w Kruszwicy, stan obecny, widok od południa. Fot. M. Markowski

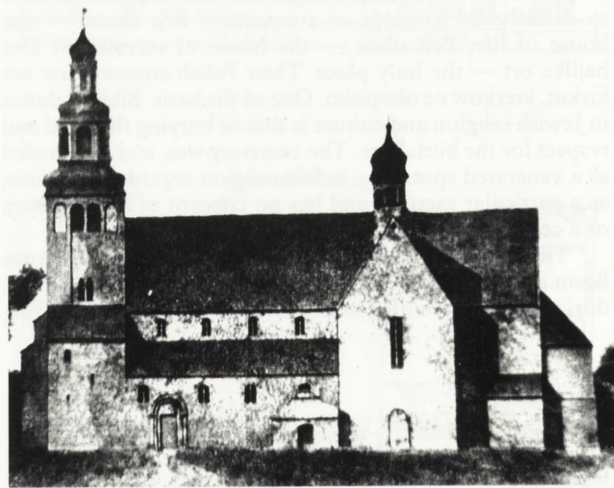
1. Collegiate church in Kruszwica, present-day state, view from the south. Photo: M. Markowski

w biforium. Pierwotnie zapewne zamykał kościół dwuwieżowy masyw zachodni, z którego zachowały się mury sięgające wysokości parapetów okiennych. Do wnętrza prowadzą trzy portale od strony południowej (jeden do transeptu i dwa do nawy bocznej) oraz jeden od północy (zamurowany). Kościół oświetla szesnaście okien w korpusie nawowym, cztery w masywie zachodnim oraz osiem w części prezbiterialnej. Wnętrze kościoła składa się z prezbiterium połączonego portalami z bocznymi aneksami (obecnie zakrystia i skarbiec), w których znajdują się: w północnym — romańskie sklepienie krzyżowe, w południowym — sklepienie kolebkowe z XVI lub XVII w., trójprzęsłowego transeptu zawierającego w absydach fragmentarycznie zachowane romańskie mensy ołtarzowe, trzech naw korpusu systemu arkadowo-filarowego, trójdzielonego przyziemia masywu zachodniego z emporą na piętrze, dostępną poprzez kręcone schody od połu-

dnia. Przyziemie westwerku, przekryte romańskimi sklepieniami krzyżowymi na gurtach, zawiera od północy kaplicę, a pośrodku — kaplicę chrzcielną. Poza sklepieniami pastoforiami, hemisferycznie przesklepienymi absydami i przyziemiem westwerku, wnętrze kościoła przekryte jest drewnianym stropem, założonym w latach 1954–1956. Posadzka była pierwotnie ułożona z glazurowanych płytek ceramicznych, a ściany — tynkowane i polichromowane.

Od ponad 100 lat pierwotna funkcja i datowanie kościoła są przedmiotem dyskusji wśród przedstawicieli różnych dyscyplin humanistycznych. Charakterystyczny plan kościoła, wiązany z budownictwem klasztorным kręgu reformy hirsaugijskiej, sugeruje datowanie świątyni na 1 poł. XII w. Niekonsekwencje planu budowy kościoła kruszwickiego oraz boczne kaplice dostawione dopiero w II fazie, dowodzą wielofazowości budowy¹.

Na przestrzeni wieków kościół w Kruszwicy ulegał przebudowom, warunkowanym pogarszającym się stanem technicznym świątyni lub aktualnie panującą modą (stylem). W 1547 r. odbudowano w cegle wypaloną od uderzenia pioruna wieżę kościoła². W czasie wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 wieża została ponownie uszkodzona³. W latach 1678–1679 zwieńczono ją nowym, barokowym hełmem, złożo-

2. Wygląd kościoła przed restauracją pruską, widoczne detale barokowe. Fot. 2–17 z archiwum parafii śś. Piotra i Pawła w Kruszwicy

2. Appearance of the church prior to Prussian restoration, visible Baroque details. Photos 2–17 from the archive of the St. Peter and Paul parish in Kruszwica

1. K. Hewner, *O datowaniu wczesnośredniowiecznej kolegiaty w Kruszwicy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 44, 1996, nr 4, s. 431–436, tamże zestawienie starszej literatury.

2. Ks A. Fiutak, *Z dziejów kolegiaty kruszwickiej*, „Piast”, dodatek do „Dziennika Kujawskiego”, nr 4 z 22 I 1933 (opis architektoniczny kościoła).

3. J. U. Niemcewicz *podróże historyczne po ziemiach polskich między 1811 a 1828 odbyte*, Paryż 1858, s. 120.

nym z trzech drewnianych, zmniejszających się ku górze kopuł, zakończonych gałką z wyłaczanym krzyżem i chorągiewką. Nad prezbiterium w epoce baroku umieszczono sygnaturkę zakończoną kluczami św. Piotra. Dolne biforium wieży od strony południowej przedzielono w 1766 r. romańską kolumnką, która została wstawiona przez murarza Godfryda⁴.

Przy środkowym poralu od strony południowej kościoła dobudowano w XVI w. kruchtę. W 2 poł. XVII w., na miejscu zniszczonej w czasie „potopu” kruchty, wystawiono nową, murowaną w stylu barokowym. W XVIII w. jej stan znacznie się pogorszył i była kilkakrotnie naprawiana. W 1759 r. murarz Dominik umieścił w ościeżach portalu kruchty dwie półkolumnki, które do dzisiaj znajdują się przy portalu południowym⁵ (posiadają bazy ze szponami i głowice kielichowe). Trzeci portal, w południowym ramieniu transeptu, zdaniem Juliusza Kohtego, konserwatora zabytków prowincji poznańskiej, został zamurowany w epoce baroku⁶.

W 1760 r. posadzka w kościele składała się z marmurowych fliz, fundowanych przez Jana Szembeka, kanclerza wielkiego koronnego. Według opisu kolegiaty z 1780 r., wewnątrz świątyni przekryte było stropem belkowym. Polichromia stropu przedstawiała błękitny klucz św. Piotra, skrzyżowany z mieczem św. Pawła⁷ (aluzja do wezwania kościoła). Wewnątrz znajdowało się 13 barokowych ołtarzy (il. 9)⁸. Płyta nagrobna Zofii z Pampowskich Oporowskiej (zm. 1500 r.), obecnie wmurowana w zamurowany portal północny, znajdowała się w posadzce nawy głównej. Pod nią schody prowadziły do krypty ceglanej, o sklepieniu beczkowym, długości 9 m, szerokości 4,25 m i wysokości 2,30 m, w szczycie południowym której znajdował się otwór oświetleniowy, sięgający do południowego portalu w transepcie⁹.

Obecny wygląd kościoła jest w dużym stopniu efektem pruskiej restauracji, dokonanej w latach 1856–1859 według projektu i pod nadzorem architekta berlińskiego Hüssenera. Restauracji kolegiaty dokonano bez wiedzy i udziału konserwatora zabytków prowincji poznańskiej Ferdynanda von Quasta¹⁰ (do jej przeprowadzenia był zobowiązany rząd pruski jako patron kolegiaty). Ówczesny proboszcz, ks. prałat Wincenty Osiński, w pisemnych petycjach do Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego w Gnieźnie apelował o fundusze na remont kościoła. Naprawy wymagała uszkodzona wieża, ulegające destrukcji mury świątyni i portale¹¹. Projekt przebudowy, opracowany w 1852 r., przewidywał wzbogacenie kościoła w liczne detale

3. Widok kościoła od strony południowo-zachodniej, stan sprzed restauracji

3. View of the church from the south-west, state prior to restoration

4. Widok kościoła od strony południowo-wschodniej, stan sprzed restauracji

4. View of the church from the south-east, state prior to restoration

4. Ks. A. Fiutak, op. cit.

5. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 5 z 29 I 1933 (opis architektoniczny: dachy, portale).

6. J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. 4, Berlin 1897, s. 40–41.

7. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 7 z 12 II 1933 (wnętrze kościoła).

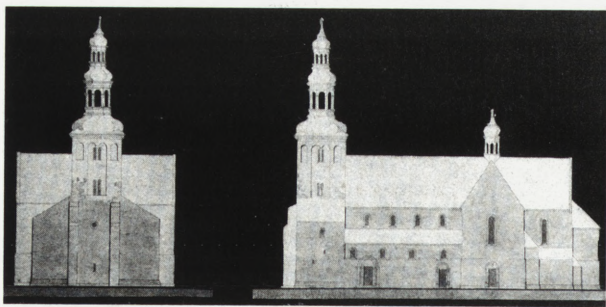
8. *Die Geschichte, die wirtschaftliche und die kulturelle Entwicke-*

lung des Kreises Hohensalza bis zum Jahre 1911, Hohensalza 1911, s. 31.

9. Archiwum parafii śś. Piotra i Pawła w Kruszwicy, Poszty artykułów z „Dziennika Kujawskiego” niesygnowane, ks. A. Fiutak, op. cit. (kamień nagrobny Zofii z Pępowa i podziemie kolegiaty), k. 56.

10. J. Kohte, op. cit., s. 39.

11. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Kurii Metropolitalnej AKM II, Kruszwica, Sprawy budowlane 1828–1852, sygn. 16,

5. Kolegiata w Kruszwicy, odtworzenie stanu sprzed 1856 r.
5. Collegiate church in Kruszwica, recreation of the state prior to 1856

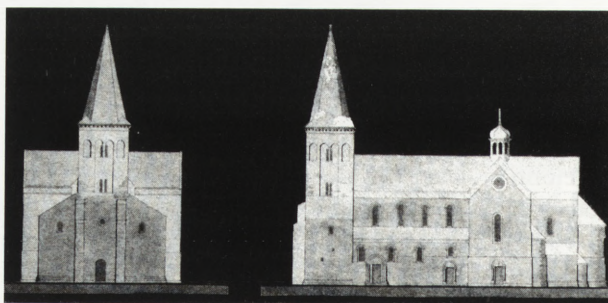
cegłane, nadające mu cechy „pruskiego” neogotyku, co wywołało energiczny protest ks. Osińskiego i kruszwickich parafian¹².

Przed przystąpieniem do prac renowacyjnych odkopano fundamenty świątyni. Okazało się wówczas, że są wzniesione z granitu, zagłębione ok. łokcia (ok. 57 cm) i zakończone cokolem. Mury prezbiterium, zwłaszcza środkowa absyda, były fundamentowane słabiej, co nasuwa przypuszczenie, że budowli nie stawiano równocześnie we wszystkich partiach¹³.

7. Wygląd kolegiaty po pruskiej restauracji w latach 1856–1859, widoczne detale neogotyckie
7. Appearance of the collegiate church after Prussian restoration in 1856–1859, visible neo-Gothic detail

listy: z Ludziska z 10 VII 1850 r. do Wydziału Spraw Wewnętrznych Królewskiej Regencji w Bydgoszczy; z Ludziska z 3 XI 1850 r. do Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego w Gnieźnie; z Ludziska z 27 X 1850 r. do Wydziału Spraw Wewnętrznych Królewskiej Regencji w Bydgoszczy; z Ludziska 10 I 1851 r. do Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego w Gnieźnie; z Kruszwicy z 18 XII 1852 r. do Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego w Gnieźnie.
12. Zob. przyp. 2. Akta dotyczące restauracji kolegiaty w XIX w. przechowywane są w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie, Abt. IV: katholisch-geistliche Angelegenheiten des hier verwahren Bestandes I. HA Rep. 76 Kultusministerium (=ehemalige Registratur G II 9: Kollegiatstift zu Kruschwitz, Bd. 1–2, 1818–1889 (zwl. nr 58, Bd. 1–2), Angelegenheiten der Kloster und

6. Kolegiata w Kruszwicy, stan po przebudowie pruskiej w latach 1856–1859
6. Collegiate church in Kruszwica, state after Prussian reconstruction in 1856–1859

Rozkopano również ziemię na głębokość 3 łokci (ok. 172 cm) wewnątrz kościoła, gdzie znaleziono wiele trumien¹⁴.

Zakres prac restauracyjnych przewidywał usunięcie detali barokowych, wzmocnienie murów kościoła, systemu podór, portali i przekrycia.

Nowymi ciosami uzupełniono mury świątyni, usuwając przy tym oryginalne kamienie, popękane lub uszkodzone (m.in. od kul kartaczowych). Niektóre z nich wtórnie wmurowano w inne części kościoła. Nowymi ciosami uzupełniono południową ścianę prezbiterium, transeptu, nawy bocznej, wyższe partie nawy głównej. Nieodpowiedzialne traktowanie substancji murów doprowadziło wówczas do zawalenia się trzech ścian kościoła. Zapadające się ściany prezbiterium zdruzgotały barokowe stalle kanonickie, z których tylko część udało się uratować¹⁵.

Przy skuwaniu tynku grubości 2 cali (ok. 5 cm) odsłonięto oryginalne, romańskie polichromie ścian i filarów (wzór biało-czerwonej szachownicy)¹⁶.

Mury obwodowe i wieża zostały podwyższone i ozdobione gzymsem ceglany z fryzem zębiastym. Podczas przebudowy powiększono romańskie okna¹⁷, w szczytach transeptu wykuto małe rozety i wszystkie szczyty zwieńczono neogotyckimi sterczynami.

Na wieży założono, w miejsce barokowego, neogotycki ośmioboczny hełm piramidalny. Podobnie nad prezbiterium wprowadzono neogotycką sygnaturkę.

Odrestaurowano również filary. Wnętrze przekryto stropem belkowym ze skrzyńcami, malowanym w żół-

Stifter im Department der Regierung zu Bromberg, 1818–1821 (zwl. nr 5): Bauten und Reparaturen an den Kirchen- Pfarr- und Schulgebäude zu Kruschwitz 1826–1877 (zwl. IX Sect. 7, Lit. K, nr 6), Kirchen- Pfarr- und Schulbauten in der Provinz Posen, 1832–1913 (GStA DK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, nr 22008–22015).

13. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 6 z 5 II 1933 (opis architektoniczny kościoła: okna — restauracja w latach 1856–1859); por. K. Hewner, op. cit., s. 435.

14. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 7.

15. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 6.

16. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 7.

17. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 6.

te gwiazdy na tle błękitnego nieba¹⁸. Przebudowie uległa także empora. Przed restauracją balkon chóru był wysunięty aż do pierwszych filarów nawy. Schody na chór prowadziły wprost z nawy bocznej. W miejscu, gdzie obecnie znajdują się schody kręcone, wchodzono na dzwonicę i do kapitularza. Miejsce kruchty zajmował skarbiec, do którego wejście zasłonięte było wierzchem od starego baldachimu. Aby udostępnić pomieszczenia pod emporą, wykuto w elewacji zachodniej, w miejscu pierwotnego okna szczelinowego, neoromański portal (il. 8)¹⁹, zmieniając system komunikacyjny kościoła.

Odnowiono również barokowe ołtarze. Znajdującą się pod nawą południową kryptę gotycką zagruzowano²⁰.

Wiele uwagi poświęcono renowacji portali. Oprócz wprowadzenia portalu zachodniego, znacznie prze-

kształcono, doprowadzając do obecnej postaci, środkowy portal południowy, przy którym usunięto barokową kruchtę²¹. W miejsce barokowej, przez krótki czas funkcjonowała kruchta neogotycka, zdobiona pilastrami i sterczynami. Niewykluczone, że w znacznym stopniu przemurowano również pozostałe portale. Na fakt ich wtórnego wstawienia wskazują bowiem biegnące wzdłuż ościeży szczeliny dylatacyjne²². Wewnątrz kościoła, po stronie północnej, wymurowano nowy portal do zakrystii.

Teren wokół kościoła zniwelowano, eksponując, znajdujący się dotąd pod ziemią, cokół kościoła²³.

Restauracja Hüssenera już w XIX w. spotkała się z krytyką przedstawicieli polskiej nauki: „...brak w tej robocie katolickiego poczucia i odgadnienia postaci dawnej, widać tylko chłodne protestanckie naukowe studyum, które restaurującemu budowniczemu zastę-

8. Neoromański portal zachodni przy wejściu do wieży, stan sprzed likwidacji w latach 1954–1956

8. Neo-Romanesque western portal next to the entrance to the tower, state prior to liquidation in 1954–1956

9. Barokowe wyposażenie wnętrza kościoła, zdjęcie z 1956 r.

9. Baroque outfitting of the church interior, photo from 1956

18. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 7.

19. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 5.

20. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Oddział w Inowrocławiu, Kościół katolicki w Kruszwicy, sygn. 3 („Opis kościoła... wygotowany przy objęciu beneficjum przez ks. prałata R. Goebela”, 1889), k. 3.

21. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 5.

22. Kruszwica. Zarys monograficzny, pod red. J. Grześkowiaka, Toruń 1965, s. 336.

23. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 7.

10. Portal do zakrystii od strony północnej z 1856 r.

10. Portal to the sacristy from the north in 1856

11. Portal północny po usunięciu tynków pruskich w 1956 r., widok od strony wewnętrznej

11. Northern portal after the removal of Prussian plaster in 1956, view from the interior

powołało to religijne uczucie, z jakim pewno brał się do dzieła ów architekt, co kruszwicką katedrę wystawiał (...) Sygnaturka niesmaczna, chociaż studyowana i odgadywana z Puffendorfa obrazku (...) teraz po restauracji nie ma tu wewnątrz uroczystości jaką wieki, pamiątki i cudowne obrazy nadają. Wychłodło wszystko, co by aż piastowskie czasy przypomnieć mogło”²⁴.

W dobie zaborów negatywnie oceniono wprowadzenie elementów pseudogotyckich, ceglanych, obcych architekturze romańskiej 1 poł. XII w. Kierując się zasadą jedności (czystości) stylu usunięto detale barokowe na zewnątrz kościoła. Pozostawione barokowe wnętrza nie podobało się społeczeństwu, nie spełniało bowiem swej roli patriotyczno-ideologicznej, jakiej Polacy oczekiwali od kościoła — „katedry biskupiej” w legendarnej stolicy Popielidów. W 1860 r. kolegiacie kruszwickiej wyznaczono szczególną rolę, związaną z obchodami 1000-lecia (jak wówczas obliczano) przyjęcia chrześcijaństwa przez Słowian za czasów Cyryla i Metodego. Planowano wówczas m.in. usypać kopiec ku czci Piastów, odbudować romański kościół pw. NMP w Inowrocławiu i wybudować w Kruszwicy kaplicę ku czci Cyryla i Metodego. Wobec oporu władz pruskich zamierzenia te i uroczystości religijne w kolegiacie nie doszły wtedy do skutku²⁵.

Jak się okazało, wkrótce kościół wymagał dalszego remontu. Wskutek zawilgocenia rozmiękło bowiem sklepienie w kaplicy południowej (tzw. zakrystii wikariuszowskiej), którą odrestaurowano w 1892 r. W 1912 r. ściany we wnętrzu kościoła pokryto polichromią według projektu malarza Kutschmanna z Berlina. Wprowadzona ornamentyka nie przypadła jednak do gustu społeczeństwu jako „przeprowadzona w sposób naukowo-romański, jednak bez zrozumienia ducha naszego”²⁶.

Po odzyskaniu niepodległości przystąpiono do likwidacji wszystkich detali, które kojarzyły się z niepopularnymi wówczas neostylami. W 1923 r. przywrócono barokową sygnaturkę na skrzyżowaniu nawy głównej z transeptem (sugerując się wyglądem kościoła na miedziorycie w dziele Puffendorfa z 1697 r.). Dokonano również przeróbek ceglano-gzymsu. W 1927 r. zmarszały, dziewiętnastowieczny strop, zastąpiono nowym²⁷.

Gruntownej reromanizacji dokonano dopiero w latach 1954–1956 pod kierunkiem prof. Jana Zachwatowicza — Generalnego Konserwatora Zabytków z Warszawy, mgr. Jana Kozaneckiego — Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z Bydgoszczy, prof. Leonarda Torwirta z Torunia, inż. arch. Andrzeja Holasa z Poznania i mgr. Wiesława Domasłowskiego z Torunia. Sformułowano kwestionariusz pytań wymagających rozważenia:

24. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. F. Sulimierskiego i innych, t. IV, Warszawa 1883, s. 739.

25. A. Rożański, *Kruszwickie projekty Joachima Lelewela*, „Piast”, nr 42 z 15 X 1933.

26. Ks. A. Fiutak, op. cit., „Piast”, nr 7.

27. Tamże.

- Czy dach pokryć dachówką rzymską, czy miedzią?
- Czy strop ma być surowy z desek, czy polichromowany?
- Czy kościół ma mieć jedną wieżę barokową, czy dwie romańskie?
- Czy witraże mają być ze szkła kolorowego, czy palonego bez elementów barwnych?
- Czy ołtarzom należy przywrócić styl barokowy?
- Czy posadzka ma być marmurowa, czy ceramiczna polewana?
- Czy stosować pobiałę w nawie głównej?

Ostatecznie rozebrano cały, zniszczony dach i dziewiętnastowieczną nadbudowę murów. Wprowadzono stalowe krokwie, na które nałożono płyty żuzło-betonowe i tymczasowo zabezpieczono papą bitumiczną. W dachach pulpitowych pozostawiono starą więźbę. Na zewnątrz zlikwidowano portal zachodni, przywracając okno szczelinowe. Przepruto portal południowy

12. Portal północny po rekonstrukcji łuku w 1956 r.
12. Northern portal after the reconstruction of the arch in 1956

13. Południowy filar łuku tęczowego podczas prac konserwatorskich w latach 1954–1956, widoczne omurowanie cegłą (XIX w.) i zniszczenie gzymsu

13. Southern pillar of the rainbow arch during conservation conducted in 1954–1956, visible added brick walls (nineteenth century) and damaged cornice

14. Ściana masywu zachodniego po odsłonięciu podczas restauracji w latach 1954–1956

14. Wall of the western massif after its disclosure during restoration in 1954–1956

w transepcie. Zrekonstruowano częściowo archiwoltę zamurowanego portalu północnego (il. 12). Podczas prac przy portalach południowych okazało się, że ich archiwoltę zostały w XIX w. przemurowane w cegle. Po skuciu tynków we wnętrzu kościoła, ukazały się ceglane łuki odcinkowe w obu ścianach prezbiterium oraz nie znane dotychczas małe włazy na poddaszu obu zakrystii. Odsłonięto również dwuwarstwowe ślady pobiałę z XII w. Stało się widoczne, że arkady międzyfilarowe częściowo zostały zrekonstruowane w XIX w. w cegle (il. 13). We wnętrzu odtworzono większą arkadę otwierającą empore zachodnią do nawy (il. 14). Stwierdzono, że ościeża okien nawy głównej, naw bocznych i prezbiterium, od wnętrza wykonane zostały w cegle, co potwierdziło fakt ich powiększenia w XIX w. (il. 15).

Podczas prac w prezbiterium stwierdzono oryginalność łuków, wysklepek, okien i gzymsu w absydzie południowej. W trakcie odgruzowywania zamurowanych absyd bocznych, odkryto dwie romańskie mensy ołtarzowe (il. 16). W nawie założono strop żelbetowy obudowany modrzewiem (co druga belka–żelazobeton). Zdjęto również posadzkę, podwyższoną w XIX w. o 45 cm, pod którą odkryto ok. 300 szkieletów. Jeden

15. Wygląd archiwolty portalu południowego i okna przemurowanego w cegle (XIX w.) po skuciu tynków w latach 1954–1956

15. The appearance of the archivolt of the southern portal and a bricked up window (nineteenth century) after the removal of plaster in 1954–1956

16. Mensa romańska odkryta w 1956 r.

16. Romanesque mensa discovered in 1956

z pochówków, w trumnie–dłubance, wyposażony był w ołowiany kielich kapłański. Znalaziono także ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych z młodszej epoki kamienia, kultury lużyckiej z okresu halsztackiego oraz kultury przeworskiej z późnego okresu lateńskiego. Na uwagę zasługuje odkrycie ceramicznych, glazurowanych płytek posadzkowych z 1 poł. XII w. i fragmentów dwóch kolumniek romańskich.

W trakcie skuwania tynków z filarów okazało się, że ich podstawy zostały w XIX w. zrekonstruowane w cegle i że cokoly posiadają jeszcze dwie odsadki. Partie ceglane zostały przez konserwatorów zastąpione piaskowcem. Wprowadzono także nowe gzymsy²⁸.

W 1976 r. zdjęto neogotycki hełm z wieży, przez 138 lat wywołujący tak wiele kontrowersji, zastępując go prowizorycznym dachem kopertowym. Dopiero w 1994 r. na wieży założono nowy dach namiotowy.

Przeprowadzona w latach 1954–1956 reromanizacja kolegiaty odpowiadała koncepcjom estetyki modernistycznej, lansowanym w latach pięćdziesiątych XX w. (w podobnym duchu artystycznym zrekonstruowano pobliski kościół NMP w Inowrocławiu). Zaanżowane wewnątrz romańskie, eksponujące fakturę murów, a przez to wywołujące wrażenie archaiczności, może bardziej podoba się turystom, nie oddaje jednak atmosfery romańskiej świątyni, oddziałującej na człowieka wczesnego średniowiecza całą gamą jaskrawych barw. Podczas ostatniej restauracji błędem było nieprzywrócenie pierwotnego nachylenia połaci dachowych (w kościołach romańskich nieprzekraczającego zazwyczaj kąta 55°). Ciężki, belkowany strop optycznie zmienia proporcje wnętrza kościoła, które (przykład kościoła św. Michała w Hildesheim)²⁹ zapewne

17. Skuwanie polichromii pruskich podczas restauracji kolegiaty w latach 1954–1956

17. The removal of Prussian polychromy during the 1954–1956 restoration

28. Archiwum parafii św. Piotra i Pawła w Kruszwicy, Protokół dotyczący reromanizacji kolegiaty kruszwickiej z 3 I 1957; E. Springer, Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych

w kolegiacie w Kruszwicy, pow. Inowrocław, Poznań 1960, mpis. 29. P. von Neredi-Rainer, *Architektur und Harmonie*, Köln 1984, s. 70, il. 21.

przekryte było pierwotnie płaskim stropem deskowym. Wątpliwości budzi również rekonstrukcja stropu w absydzie głównej prezbiterium, przekrywanego zazwyczaj kolebką lub sklepieniem krzyżowym.

Oceniając prace konserwatorskie przeprowadzone w kolegiacie kruszwickiej w ciągu ostatnich dwóch stuleci, należy podkreślić, iż są one wynikiem dwóch odmiennych koncepcji artystycznych. Restauracja dzie-

więtnastowieczna, według zasady czystości stylu, nie została zrealizowana konsekwentnie, gdyż zastosowano ją tylko w odniesieniu do bryły zewnętrznej kościoła. Drugim ważnym czynnikiem ją kształtującym, była chęć wzbogacenia świątyni poprzez przydanie jej detali ceglanych (co społeczeństwo oceniło jako tendencyjne). W przeciwnym kierunku poszły prace powojenne, dążące do świadomej archaizacji kościoła.

Nineteenth-century Restoration of the Kruszwica Collegiate Church

Conservation conducted in the collegiate church in Kruszwica in the course of the last two centuries was the outcome of two different artistic conceptions. The 1856–1859 restoration, performed according to the principle of unity (purity) of style, was applied only in reference to the outer solid of the church (the outfitting of the interior remained Baroque). In the political situation of the period, the scientific milieu and society considered the enhancement of the collegiate church with numerous brick detail, foreign to Romanesque architecture from the first half of the twelfth

century, as a tendentious attempt at endowing the church with features of a “Prussian” neo-Gothic. Postwar work, performed in 1954–1956, aimed at an intentional archaisation of the interior, which corresponded to the conception of modernist aesthetics, launched at the time. The designed Romanesque interior, displaying the texture of the walls, does not reflect the atmosphere of a Romanesque church, which offered the faithful of the Early Middle Ages a whole gamut of bright hues and opulent detail.